

ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ПРОЦЕСУ МІСТОБУДІВНИЦТВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ПЕРІОД (V-XVII ст.)

Актуальність і стан проблеми дослідження. Однією з найважливіших властивостей міста як екосистеми є динамізм, який проявляється у зміні якісних і кількісних характеристик його природних і антропогенних складників у просторі та часі. Це обумовлює актуальність вивчення особливостей розвитку як окремих міст, так і міської мережі в цілому на певних історичних етапах. Історико-географічний аналіз спрямований на осягнення глибинних національних коренів утворення міст, трансформацію загальних принципів та підходів до містобудівництва. Важливим етапом такого аналізу є встановлення генетичного зв'язку міст, що існували на різних історичних етапах, із сучасними містами.

Питання закономірностей формування національної мережі міст турбували багатьох вчених географів [1, 3, 7, 8, 9 та ін.] та істориків [2, 5 та ін.]. Цінні відомості про історичні, політичні й географічні причини утворення міст та їх долю містить фундаментальна робота з історії України-Руси Михайла Грушевського, яка була опублікована наприкінці XIX – на початку XX ст. [2]. Результати сучасних історико-географічних досліджень мережі міських поселень викладені в роботах Г.М.Лаппо, Е.П.Перцика, О.Ю.Дмитрука [3, 7-9]. Важливу інформацію про матеріальну й культурну спадщину містять праці з історії архітектури і містобудівництва [4, 6, 10].

Метою даного дослідження є визначення закономірностей розвитку процесу містобудівництва на території сучасної України у середньовічні часи із застосуванням історико-географічного аналізу. До основних завдань належать: встановлення причин утворення міст; аналіз основних міських функцій; характеристика планувальної структури та архітектурного рельєфу міст.

Виклад основного матеріалу дослідження та отримання наукового результату. Для розуміння містобудівництва як соціально-економічного явища на даному етапі можуть послужити перш за все історичні відомості. З метою встановлення загальних особливостей і закономірностей містобудівельної діяльності на загальному історико-культурному тлі у середні віки ми застосуємо історичні рубежі, прийняті медієвістикою (від лат. *Medium aevum* – середні віки). Згідно з основними положеннями за початок середньовіччя прийнято вважати V ст., коли відбувається занепад Римської імперії і починається епоха феодалізму, а за кінець – другу половину XVII ст., яка ознаменована промисловою революцією [8].

У ранньому середньовіччі (V-XI ст.) територію сучасної України заселяли племена і народності, які належали до різних етнічних груп та відрізнялися за особливостями оспособу життя, побуту, моральних норм, що вплинуло на матеріальну культуру, у тому числі містобудівельну. Північні землі були заселені слов'янськими народами, на степових просторах панували кочові й напівкочові язичеські племена, а в гірських, карпатських краях – карпатські народності та племена точно не встановлених етносів [2, Т.1, с. 127].

Перші суто українські міста були утворені саме у цей період в північній і західній частинах сучасної території країни, однак питання встановлення точного часу їх народження є досить суперечливим через брак відомостей. Утворенню міст (на той час „городів” – огорожених, безпечних місць), передувала стадія протогородів. Кожен із них мав тільки одну або декілька ознак міста (концентрація населення, спеціалізовані ремесла, торгівля тощо). Найдавнішим протомістом Південної Русі був „град Кия”, що виник наприкінці V ст.

Київ став вихідною точкою формування нової державної організації. Це було природно, бо він мав сприятливе географічне положення завдяки тому, що до нього стікається більшість східноєвропейських рік (Дніпро, Прип'ять, Десна, Тетерів, Березина, Сож). Таке положення давало йому можливість мати розгалужені економічні зв'язки і зручний контроль над східнослов'янськими племенами – деревлянами, дреговичами, кривичами, сіверянами. Названі річки з їх притоками були у верхів'ях пов'язані через волоки з річками басейнів Балтійського, Каспійського, Азовського морів, а Дніпром, через Чорне море – із Середземним. Київ був найбільшим торговельним і найбагатшим містом на цілій території пізньої Руської держави. Саме у ньому та інших давньоруських містах спостерігаються зв'язки державного життя десь у VI-VII ст., коли з метою оборони з'являється воєнна десятинна організація, а найпізніше, у VIII ст. розвивається князівсько-дружинний устрій.

Протягом IX-X ст. відбувається об'єднання руських земель у потужну державу Київську Русь. Системи „городів” становили наче скелет Київської держави. З того часу відомими стають Чернігів,

Переяслав (нині Переяслав-Хмельницький), Любеч, Коростень, Вишгород, Володимир-Волинський, Ужгород та інші. Доля і роль історичних міст землі української були дуже неоднаковими.

Київ протягом наступних століть переріс у велике місто і відігравав велику роль у X-XII ст. не тільки як політичний і культурний центр України, а й цілої Східної Європи, а як релігійний ще довше – до середини XIII ст. За історичними даними у 1002 р. кількість мешканців у ньому становила не менше 100 тисяч осіб. Він був найславнішим і найбагатшим містом, з яким не могли конкурувати інші [2, Т.2, с. 126, 128, 272]. Проте татарський напад наприкінці XII ст. призводить до повної кризи князівсько-дружинного устрою в середнім Подніпров'ї, і Київ починає поступатися новому політичному осередку, розташованому в Ростовсько-Суздальській землі – Володимирі, а пізніше – Москві [2, Т.1, с. 191].

Зовсім іншу долю мали міста, які тяжіли до Києва і виконували лише фортифікаційну функцію. З різних боків Київ на відстані в декілька миль оточували міста, що утворювали лінію його захисту. Це – Вишгород, Білгород, Василів (нині Васильків), які мали потужні укріплення. Як фортеця міцнішим за Київ був Вишгород, саме до нього відправлялися київські князі у небезпечні години. Давнє значення цих міст скінчилося разом з занепадом Києва. Вони пізніше перетворилися у села, розташовані нині в передмісті Києва, у яких майже не залишилося матеріальних свідочств історичного минулого.

Деякі давньоруські воєнні порубіжні фортеці з кінця X ст. виступають у ролі ядра майбутніх міст (Білгород, Воїнь, Витичів, Канів). Від того часу відомими також стають міста-фортеці Треполь, Заруб, Торчеськ, Юр'їв, що теж мали важливе стратегічне значення. Серед них статус міста до нашого часу зберіг тільки Канів завдяки дуже вигідному географічному положенню.

Крім того в історії київських війн згадуються міста-фортеці Товарів, Дверень, Кульдеюрів, Корсунь, Богуслав, Володарів та інші, які втратили підґрунтя свого існування і зникли у різні часи. Деякі міста, утворені у ранньому середньовіччі, існують нині як малі міста, наприклад Іскоростень (сучасний Коростень), Вручий (Овруч), Звягель (Новоград-Волинський).

У глибокому середньовіччі (XI-XIII ст.) широко проявилися тенденції до феодальної роздрібненості, що призводило до постійних спалахів феодальних усобиць. В результаті неухайних війн і особливо від половецьких набігів Київ кілька разів (1169 р., 1203 р.) було знищено і перетворено на „київські руїни” [2, 5]. Паралельно із занепадом Києва і ослабленням його політичної ролі розвивається далі процес відокремлення поодиноких земель і розвиток їх міських центрів. В результаті Київська Русь – перша давньоруська об'єднана держава – перестала існувати, утворився ряд незалежних феодальних держав-князівств, різних за силою і значенням. Це були землі: Чернігівська, Київська, Переяславська, Новгород-Сіверська, Володимиро-Волинська, Галицька. До найстаріших і найважливіших історичних давньоруських міст належать Київ, Чернігів, Переяслав, Путивль, у яких був княжий стіл і які відігравали роль лідерів у своїх землях. Разом із ними продовжували розвиватись вже існуючі міські утворення такі, як Канів, Овруч, Остер, Треполь та інші. Міста і особливо столиці князівств являли собою осередки життя і утвердження феодальних держав.

Міське життя одержало розвиток і далі на схід від Києва, на Чернігівщині і Переяславщині, де крім міст-лідерів історичну роль відігравали Любеч, Стародуб, Новгород Сіверський, Вщиж (теперішній Трубчевськ), Брянськ та інші. Деякі міста сформувалися як важливі соціально-політичні і економічні центри, хоч і займали порівняно незначну площу (в середньому 15-25 га) [4].

Особливо інтенсивно процес містобудівництва відбувався в Середньому Придніпров'ї, де концентрувалося політичне життя. Однак певна кількість українських міст виникла в басейні Західного Бугу, у тому числі на його лівобережжі. Найбільш відомими і історично значимими серед них були Червень і Холм. До рівня сучасних великих українських міст розвинувся тільки Луцьк. Такі старі фортифікаційні центри як Пересопниця і Дорогобуж пізніше, у XVI-XVII ст. трансформувалися у релігійні центри, а в XIX ст. – у незначні села. Важливе значення для розвитку цього краю мали Володимир (Володимир-Волинський), Любомль, які у наш час розвиваються як невеликі міста.

Густо заселеною була й Галицька земля. На ній утворилася доволі щільна мережа фортець, хоч тут половецькі напади траплялися дуже рідко. Наприкінці XIII ст. були побудовані кам'яні й цегляні фортеці в Хотині, Кременці, Галичі, Львові та інших міста. Значна кількість українських міст, що являли собою у середні віки важливі політичні, культурні і релігійні центри, переросли на сучасні міста, які тепер належать до категорії втрачених міст. Так, історичні українські міста Перемишль (теп. Пшемисль), Сянок (теп. Санок), Холм, Ярослав та багато інших розміщуються на території Польщі. Однак більшість давніх міських утворень перетворилися у села або невеликі міста (наприклад, Городок, Теробовль).

Зовсім в інших обставинах жив український степ протягом IV-IX ст., через який перейшов цілий ряд орд, що визначило особливості розселення і утворення міст. У цей час добре відомим було лише одне місто Олеше. Розміщене в гирлі Дніпра, Олеше (Олешки) відіграло важливу роль у зовнішній торгівлі того часу. В пізньому середньовіччі на його місці розміщувалась генуезька фортеця, а ще пізніше утворилося місто Очаків.

В середині XIII ст. більшість міст були спустошені та зруйновані татарами-монголами. Загальне відродження міст після тривалого занепаду спостерігається наприкінці XIV – у першій половині XVI ст.

У період пізнього середньовіччя (XVI-XVII ст.) утворилася єдина Російська держава, виникло козацтво, відбулося повалення ординського іга. Почалося інтенсивне заселення південно-західної частини Російської держави. В результаті нової хвилі утворення міст у лісостеповій і степовій зонах виникли Івано-Франківськ, Кременчук, Суми, Тернопіль, Харків та інші. Крім того сформувалася щільна мережа козацьких поселень, які згодом розвинулися у міста (Нікополь, Слов'янськ, Горлівка, Лисичанськ та ін.). У цей період дерев'яні укріплені споруди замінюються цегляними, розвивається кам'яне культове і цивільне будівництво [4, 6].

В українській історії XVII ст. займає особливе місце. З одного боку, воно завершує руське середньовіччя, з іншого – в ньому створюються певні передумови нових соціально-економічних відношень, зародження нової культури містобудівництва.

Функції міст. Численні археологічні знахідки знарядь праці, продукції ремісників вказують на те, що основою економіки середньовічного міста було ремесло. Основними функціями міст були:

- *соціально-політичні* – укріплення державності та розвиток класових відносин;
- *адміністративні* – у місті знаходилися феодала, які концентрували навколо себе необхідне для їх обслуговування населення і, особливо, фахівців-ремісників, та розміщувалися дружини – зачатки державного апарату;
- *фортифікаційні* – всі міста були воєнним оплотом держави, в них зосереджувалися озброєні сили, вони були укріплені фортифікаційними спорудами для захисту мешканців від нападів ворогів;
- *господарські (торгівельно-ремісницькі)* – відбувається розвиток ремесел (гончарного, залізообробного, збройного, ковальського, косторізного, ювелірного та інших) і торгівлі;
- *культурні* – міста є культурними та ідеологічними центрами, про що свідчать історико-архітектурні пам'ятки – неперевершені й досі шедеври давньоруського зодчества, які являють собою зразки архітектурно-містобудівельної і культурної спадщини і є прямим відображенням християнської ідеології у містобудівництві.

Особливості розвитку процесу містобудування. Формування мережі міст знаходиться у прямій залежності від історичних чинників, а саме, від особливостей формування державної території Київської Русі і пізніше Росії. Протягом даного етапу територія держави постійно розширювалась, кордони переміщувалися все далі на південь, і тому для закріплення території засновувалися міста, спостерігалися хвилі містобудівництва, кожна з яких ознаменувала утворення міст на укріплених лініях.

Щільність утворення міст-фортець залежала від історичних обставин, більше або менше стратегічно безпечних умов місцевості. Найбільш щільна мережа міських утворень сформувалася в середньовіччі у північних регіонах, які були густо заселені. Тут збереглися численні залишки цих міст – „городища”. Так, кількість городищ сягає на Київщині 435, Волині – 348, на Поділлі і Чернігівщині близько 150, і з них значна частина сягає ранніх часів [2, Т. 1, с. 361-365]. Тому скандинави звали слов'янщину „краєм городів”. Містобудівництво найбільш стрімко відбувалося в Придніпров'ї. Процес утворення міст досяг апогею наприкінці XII – на початку XIII ст., а потім його інтенсивність зменшилася у зв'язку із історичними обставинами.

Ранні міста виступали в ролі загального укріпленого ядра, біля якого концентрувалося населення. Еволюція порубіжних фортець у міста тісно пов'язана з перетворенням їх у адміністративно-господарські центри. Якщо історичні умови в майбутньому не сприяли трансформації і розширенню давніх функцій, то подібне протомісто перетворювалося в сільське поселення або навіть зникало. Територіально і хронологічно міста утворювалися по мірі окняження й феодалізації давньоруських земель, поглиблення феодалної роздрібненості. Міста, у яких був затверджений княжий стіл, значно відрізнялися від інших міст за розмірами, лодністю, кількістю кам'яних будівель, архітектурним виглядом.

Мистецтво формування давньоруських міст ґрунтується на розвинутій культурі язических слов'янських поселень, а ще раніше в південних регіонах – скіфів і античних грецьких колонізаторів. Культура київського містобудування поширилася на інші князівства та європейські країни, які наслідували київські традиції будівельної діяльності, привносячи місцеві особливості і окремі мотиви – [4]. Отже, у формуванні загального архітектурного рельєфу середньовічного міста прости-

жується синтез місцевого, загальноноруського і візантійського стилів.

У середні віки була створена мережа міст, які в основному збереглися й понині та які в значній мірі визначають сучасний характер розселення. Політичні, соціальні та економічні чинники мали найважливіше значення для становлення й успішного розвитку міст.

Особливості взаємодії людини з природою. На даному етапі урбанізації мешканці міст в основному використовували місцеві джерела харчування й води, енергію водяних млинів і вітряків, коней та інших домашніх тварин, у виробництві переважала ручна праця. Екологічні проблеми давньоруських міст були пов'язані із забрудненням відходами життєдіяльності людей і домашніх тварин джерел водопостачання, і як наслідок, періодичними спалахами інфекційних захворювань. Протягом даного періоду значно збільшилася площа території міст, а специфіка техногенних впливів на природне середовище майже не змінилася. Рівень впливу господарювання на навколишнє середовище в основному не перевищував меж його здатності до збереження рівноваги. Однак, спостерігалися значні впливи на рельєф, пов'язані із обов'язковим спорудженням фортифікаційних форм рельєфу – кріпосних стін на високих валах і глибоких ровів. Від напільної сторони схили підрізалися до максимального рівня, який дозволяв насипний ґрунт (30-40°). Схили ярів та пагорбів залишалися недоторканими, якщо вони були крутими, і підрізалися, якщо були пологими. При необхідності схили забезпечувалися інженерними укріпленнями.

Важливою формою благоустрою було створення дренажних систем. Давні дренажні системи були дерев'яними, мали локальне вуличне значення. Звичайно вони споруджувались для відведення значних струмків. Тотальне дренавання з'явилося не раніше другої половини XVII ст.

Середньовічне місто в значній мірі залежало від рельєфу місцевості. Незручні ділянки (болота, яри тощо) забудова звичайно обходила. Поступово відбувалися розробка й застосування інженерних заходів при пристосуванні незручних ділянок – осушення гаями і підсипками болотистих місць, відведення малих річок і струмків. Проте найчастіше непристосовані для житла землі використовувалися для підсобного господарства.

Висновки. Середньовічні міста являли собою невеликі за розмірами, компактні міста-фортеці, які обов'язково мали декілька (іноді до трьох) ліній укріплень. Переважна більшість з них мали значення лише оборонних замків, утворених з огляду на небезпечні обставини. Майже всі будівлі (житлові, громадські, фортифікаційні) середньовічного міста на відміну від античного виконувалися із дерева, рідко зустрічалися кам'яні споруди.

Майже всі українські міста неодноразово сильно страждали від татаро-монгольського нашествия, одні міста було зруйновано й реанімовано до життя, інші – після руйнування не могли відродитися і припинили своє існування. В результаті мережа середньовічних міст була розвинута нерівномірно і залежала від інтенсивності політичного і культурного життя. Найбільш давні й сильні міські центри сформувалися у північній частині українських земель.

Із 230 утворених у середньовічний період міст, 19 згодом розвинулись у крупні й найкрупніші міста – переважно центри сучасних адміністративних областей. У середні віки міста суттєво змінювали свій загальний вигляд і архітектурний рельєф. У пізньому середньовіччі помітно підвищилася питома вага кам'яного будівництва як культових і фортифікаційних споруд, так і цивільного зодчества.

Засновані для захисту в часи небезпеки, деякі міста й надалі зберегли цю функцію, інші згодом розвинулись в політичні, промислові й культурні центри. На подальший розвиток міст впливали різні обставини. В одних випадках зміцнення міста обумовлювалось попереднім історичним розвитком і тільки відроджувалось на новому рівні. В інших випадках причиною зростання міста могло бути його вигідне географічне положення, або його особливо важке стратегічне значення, що примушувало брати участь в його обороні всі сусідні округи. Дуже важливе значення також мав розвиток торгівлі. Для перетворення фортифікаційних функцій міст у промислово-торгівельні виключне значення мало поєднання місцерозташування на річці, де знаходились джерела водопостачання, заплавні луки, борові ліси, а також на стику різних ґрунтово-рослинних зон.

Література:

1. Географічна енциклопедія України: В 3-х т./ Відповід. ред. О.М. Маринич. – К.: Українська Радянська Енциклопедія, 1989. – Т. 1. – 416 с.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол., П.С. Сохань та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – Т.1. – 1991. – 736 с.
3. Дмитрук О.Ю. Урбаністична географія з основами урбоекології (Ландшафтознавчий аспект): Навч. посібник. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2000. – 140 с.
4. Древнерусское градостроительство / Под общ. ред. Н.Ф. Гуляницкого. – М.: Стройиздат, 1993. – 392 с.
5. Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гурій та ін.; Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – 416 с.

6. Лазарев А.Г., Лазарев А.А. История архитектуры и градостроительства России, Украины, Белоруссии VI-XX вв. – Ростов на Дону: Феникс, 2003. – 512 с.
7. Лапш Г.М. Города на пути в будущее. – М.: Мысль, 1987. – 237 с.
8. Перцик Е.П. География городов (геоурбанистика): Исторические этапы развития городов. – М.: Изд-во Моск.ун-та, 1985. – 145 с.
9. Перцик Е.П. География городов (геоурбанистика). М.: Высш. шк., 1991. – 320 с.
10. Тверской Л.М. Русское градостроительство до XVII в. – М.-Л., 1953. – С. 51-174.

Summary:

Iryna Soumatokhina. TRENDS OF TOWN-PLANNING DEVELOPMENT PROCESSES IN UKRAINE IN MIDDLE AGES (V-XVII cen.).

The main principals and peculiarities of town-planning processes on the territory of Ukraine in middle ages with history-geographical analyzes were based. The factories urban net formations were researched. The cartographical distribution model and general connection between old Russian and modern cities.

УДК. 911.52

В'ячеслав ЄРМАКОВ

ЗАКОНОМІРНОСТІ ДИНАМІКИ ПРОМИСЛОВОЇ ПІДСИСТЕМИ ГОСПОДАРСТВА ПОЛТАВСЬКОГО РЕГІОНУ ПІСЛЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 РОКУ

Регіональні суспільно-географічні дослідження окрім комплексного та покомпонентного аналізу складових частин господарської системи включають у себе також проблеми її динаміки в історичному аспекті.

Період після реформи 1861 року для України та окремих її регіонів характеризувався глибокими трансформаційними зрушеннями у галузевій і територіальній структурі господарства. Основним змістом цього періоду виступали значні зміни в організації промисловості на базі розгортання та поглиблення промислового перевороту при переході від аграрної до індустріальної епохи. Із прийнятих п'яти циклів індустріального розвитку даний період охоплює другий та частину третього циклів з характерним для них поєднанням ключових інноваційних чинників та провідних галузей економіки. При цьому кожний із циклів має певні особливості суспільно-економічного, науково-технічного та географічного змісту [3, 4].

Розвиток ринково-капіталістичних відносин та підприємницька ініціатива складала основу моделі індустріалізації регіонів України в даний період. У цьому проявляється дія основного комплексного чинника територіальної організації господарства – способу виробництва та системи виробничих відносин, визначаючи специфіку взаємодії решти чинників інерційності та динамічності.

Технічний переворот та викликані ним суспільні перетворення відбувалися відносно синхронно в усіх чотирьох сферах матеріального виробництва: в обробній та добувній промисловості, в сільському господарстві та на транспорті [5, с. 6].

Стосовно промислового виробництва проблематика промислового перевороту тісно пов'язана із теорією трьох стадій розвитку капіталізму; розвиненої відносно умов Російської імперії. Ці стадії включають в себе ремесло і дрібнотоварне виробництво, мануфактуру та фабрику.

Галузева структура промисловості Полтавської губернії напередодні реформи 1861 року відображала процеси товаризації поміщицького господарства, розвитку поміщицького підприємництва, що особливо проявилось в посиленому розвитку таких галузей як гуральництво та цукроваріння. Гуральництво за вартістю виготовленої продукції (77,4%) займало провідне становище у структурі промислового виробництва [6, с. 315-325]. В цих галузях зберігалася поміщицька монополія, оскільки в період розкладу феодальних відносин провідні позиції займали ті галузі, які найтісніше пов'язували поміщицьке господарство з ринком. За допомогою них поміщики мали змогу продовжувати ведення старого маєткового господарства в умовах втягнення в товарно-грошові відносини, не змінюючи кардинально феодальної системи господарювання. Відносно невелика частка галузей, де застосовувалася вільнонаймана праця, зумовлена відсутністю широкого ринку робочої сили і ринків збуту продукції, що істотно звужувало сферу розвитку капіталістичних підприємств.

Специфічне становище розкладу феодальних відносин і зародження капіталізму напередодні реформи 1861 року зумовило співіснування двох основних типів промислових підприємств за характером організації виробництва: кріпосницьких (вотчинних) та капіталістично організованих мануфактур з використанням вільнонайманої праці і роботи на вільний ринок [2, с. 70-80].